

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2:821.162.1«18»

Лопушан Т. В.

Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РУСТИКАЛЬНОГО ДИСКУРСУ В УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано особливості формування рустикального дискурсу в українській і польській літературах ХІХ століття. Зокрема, увагу зосереджено на вивченні національно-специфічних рис української й польської літератур у контексті їх історичного розвитку. Автор досліджує основні фактори, які зумовили домінантне становище рустикального дискурсу в українській літературі протягом новочасного її розвитку та його досить маргінальне становище в літературі польській, переважно у представників української школи. У результаті виявлено головні аспекти й національно-специфічні риси становлення рустикального дискурсу та його побутування в українській і польській літературах.

Ключові слова: дискурс, селянство, рустикальний, література, Польща, Україна.

Постановка проблеми. Українська література, попри довгу історію нашого народу і його прагнення задекларувати себе як одного з європейських, залишається для світового загалу, за винятком окремих авторів і текстів, явищем екзотичним і провінційним. Така ситуація, хоч якою прикрою вона нам видається, виникла внаслідок занадто довгого перебування української культури в тіні «старшого брата» й украї несміливих і млявих спроб подолати цю ситуацію протягом чверть-столітнього існування незалежної української держави. Ситуація в польській літературі, незважаючи на певний період її колонізації Російською імперією, істотно різниться в плані рустикалізації літературного життя. Отже, постає питання: чи лише колонізація стала причиною певного аномального панування рустикального дискурсу в українській літературі в ХІХ столітті?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зауважити, що введене в сучасне українське літературознавство В. Єшкілевим [6] поняття «тестаментарно-рустикальний» (заповідально-селянський дискурс), що розуміється як опозиційний до дискурсу постмодерного, сприйняте як аксіоматичне, таке, що не вимагає якихось спеціальних підходів для його осмислення. Цьому

сприяла, очевидно, вироблена ще наприкінці ХІХ, а особливо у ХХ столітті традиція отожднення селянства й народу, а отже, селянства й української нації загалом і маргіналізації інших її представників. Тому в загальних історико-літературних студіях і дослідженнях персоналій письменників подибуємо педалювання селянського походження, селянських джерел, вирішального впливу села в долі того чи іншого письменника або ж у витоках того чи іншого українського літературного явища. Від праць І. Франка [10], Б. Грінченка [3], С. Єфремова [5] і до спеціальних досліджень М. Грицюти [2] та П. Кононенка [7] практично однотайним у колах літературознавців є стереотип про домінантне становище селянської проблематики в новочасному українському літературному просторі протягом ХІХ–ХХ століть і його впливі на польську літературу, зокрема, завдяки наявності в ній «української школи».

Постановка завдання. Головним завданням, яке постає перед нами, є спроба дослідження спільних і відмінних тенденцій у розвитку рустикального дискурсу в польській та українській літературах у ХІХ столітті.

Виклад основного матеріалу. Самоусвідомлення нації на теренах ХІХ–ХХ століть, на нашу

думку, багато в чому залежить від письменницької праці її інтелектуальної еліти, котра так формувала на основі архетипних народних уявлень, зафіксованих у глибинних пластах фольклорної свідомості модерну, націєтворчу міфологію. Безумовно, одним із тих первнів, що формували цю свідомість, стало уявлення про тисячолітню селянськість українства. Власне кажучи, ставлення нашого народу до хліборобської праці як основи основ свого буття відображено в підході до оцінювання праці культурної й літературної. Досить задати в інтернеті пошук відповідностей до слова «нива», щоб отримати досить несподіваний наслідок: більшість результатів пошуку абсолютно не стосуватимуться сільського господарства. Наприклад, одразу привертає увагу назва передмови до «Історії українського друкарства», у якій її автора І. Огієнка М. Тимошик компліментарно називає «невтомний сівач на українознавчій ниві». Далі слово «нива» неодноразово зустрічається стосовно представників українського письменства в різних варіаціях: «найвидатніший представник української народної партії не лише на ниві науки і письменства» (І. Франко), «чесний труженик на ниві духовності Буковини» (Л. Щербанюк), «колоски з літературної ниви (П. Ротач) тощо.

Такий стан речей є одним із проявів явища, яке В. Єшкілев називає селянським або рустикальним синдромом [6], притаманним, окрім української, іншим літературам «пострадянської ойкумени» та країн «третього світу», пояснюючи його переважним селянським походженням письменства та їхнім рустикальним світоглядом. Чи можна погодитися з таким твердженням? Нам видається, що ні. Активна рустикалізація українського літературного дискурсу в XIX столітті зумовлена, на нашу думку, цілим комплексом чинників, насамперед історичних, соціальних і психологічних.

Особливу увагу дослідників українського художнього слова, безумовно, викликав багатющий фольклор як джерело українського літературного всесвіту. Однак, попри своє розмаїття, він надається письменникам як матеріал, джерело сюжетів і зразок для наслідування в плані форми. Такий підхід переважає в європейській науковій традиції, котра переважно розглядає фольклор як архаїчне реліктове явище, пережитки в неосвічених верствах цивілізованого суспільства, що випало з процесу його модернізації. Він спостерігався й у середовищі українських учених протягом останніх двох століть. Зокрема, М. Костомаров, підкреслюючи важливість літературного оформлення народної мови, фольклору писав: «Література есть душа народной жизни, – есть самосознание

народности. Безъ литературы послѣдняя – только страдательное явление, и потому чѣмъ богаче, чѣмъ удовлетворительнѣе у народа литература, тѣмъ прочнѣе его народность, тѣмъ болѣе ручательствъ, что онъ упорнѣе охранитъ себя противъ враждебныхъ обстоятельствъ исторической жизни, тѣмъ самая сущность народности является осязательнѣе, яснее» [8]. Отже, головним завданням, що постає перед письменниками, є літературне опрацювання і трансформування фольклорного матеріалу, уведення його в модерний контекст. Однак тут постає проблема читача як реципієнта літературної продукції

Наступною важливою обставиною, що визначила рустикалізацію ідейно-тематичного простору української літератури XIX століття, стало питання пошуку реципієнта, тобто читача. Головною проблемою українського модерного націєтворення є пропорційно мала частка національно орієнтованої вищої суспільної верстви. Зокрема, із цього приводу можна навести спостереження Т. Снайдера [13], який зауважує, що частка української шляхти відносно всього етнічного українства становила в 1658 році лише 2%, тоді як у Польщі цей показник становив 10%. Крім того, навіть для цього досить незначного прошарку української інтелігенції питання її національної самоідентифікації була далеко не однозначним. Звернення до культури власного народу стало для багатьох із них відкриттям «іншого» селянського світу, що існував поряд і водночас у паралельній реальності.

Полемізуючи з І. Лисняком-Рудницьким, котрий ставить під сумнів позитивну роль «Енеїди» І. Котляревського як першого з творів нової української літератури, Є. Нахлік у статті «Зачин Івана Котляревського і мовна ситуація в Україні на зламі XVIII–XIX століть (слов'яноукраїнська, книжна українська, українська народна, російська літературна мови)» детально розглядає ситуацію, що склалася з уживанням української мови як літературної в Російській імперії на початку XIX століття: «Книжну українську мову усунули з літературного вжитку не наші поети, які заповзялися писати народною мовою, а русифікаційні заходи царизму, що замінили так звану просту мову російською літературною (для світських потреб), як і замінили слов'яноукраїнську – на слов'яно-руську в російському варіанті (для церковного вжитку). Зі зникненням носіїв українських штучних мов зникла й потреба звертатись до них» [10, с. 590]. Виникла ситуація, коли новою мовою літературного та культурного життя на теренах України стала російська, остаточно закріпивши

комунікативний розрив між селянством та освіченими верствами, а за українською мовою статус «народна» і «проста», тобто рустикальна.

Добаромантизму повернула інтерес до українських реалій, вибудовуючи образ України як напівказкового степового краю козацької вольниці, щедро приправленого фольклорними фантастичними сюжетами та історією збройного протистояння між Сходом і Заходом, що розгорталося на історичних теренах України. Підходи до трактування образу селянства при цьому абсолютно не змінився з часів раннього середньовіччя, коли, як зауважує А. Гуревич [4], склався «ідеал» селянства у свідомості церкви й панівного класу: покірний, слухняний і смиренний, законслухняний народ. Загалом образ України як селянського раю у творчості українських поетів-романтиків, драматургії І. Котляревського, прозі Г. Квітки-Основ'яненки та інших менш відомих нечисленних українських письменників до шевченківської доби корелює з античними та середньовічними пастораліями.

Варто зауважити, що польські романтики тут із ними суголосні. Зокрема, у поемі «Софіївка» («Зоф'ювка») Станіславо Трембецького читаємо: «Край утїшний взору! Всѣ плоды земные! / Молока да мѣду – рѣки разливыня! / Для коней летучихъ пастбище открыто: / Прядаютъ со ржаньемъ. А волю, волю-то! / Сколько ихъ тутъ бродить! что за великаны! / Здѣсь свой хвостъ тяжолый тучные бараны / Возять на колѣсахъ. Почва плодотворна / Такъ, что ей посѣвомъ ввѣренныя зѣрна / Бистро съ вавилонскимъ размноженьемъ спѣють. / На распаху взглянешъ: нивы сплошь чернѣють» [11].

Поряд із розкішно існування, дарованою природою, особливо прикро виглядає візія українства Юліуша Словацького, котрий називає українську мову «хлопським діалектом» [12, с. 224], відповідно, звичаї і побут – грубими, рустикальними. Українське селянство уявляється йому як «...Хлопство чорне та жакне, / Залите оковитою, медами. / Ошукване спритними попами, / Годоване проскурами в церквах, / Посеред крові, мордувань – аж страх, / Торкнутись їх пером – сягти безодні» [12, с. 207].

Сама Україна тут теж постає полем зла, крові, жаху, різанини, сценою, театром, де розігрується жахлива вистава: «Акторка-смерть, вдоволенна й натхненна, / Ось розпочне трагедію – пора! – / А поки сцена ще не знала крові ...» [12, с. 248].

Поряд із цим у вірші польського поета Корнеля Уейського «Засніжена хата» лунає мотив безпросвітності селянського буття, котрий виразно перегукується з рядками Шевченкового «І виріся на чужині...»: «Село неначе погоріло, неначе люди подуріли, німі на панцину ідуть і діточок своїх ведуть».

Загалом XIX століття й в українському, і в польському літературному просторі позначене виразною тенденцією спроби подолання прірви між простолюдом, переважно селянством, та освіченими національними верствами. Ця ситуація досить точно схарактеризована І. Франком: «Демократичні теорії, втративши романтичний «пушок невинності», почали поглиблюватись; з другого боку, й етнографічний дилетантизм, розбуджений кільканадцять років тому, притягав дедалі більше осіб до спостереження народного життя» [14, с. 68]. Однак, на відміну від польської, в українській еліті постала дилема неминучого вибору між «денационалізацією» й «омужиченням», досить точно окреслена І. Франком у новелі «Хома з серцем і Хома без серця». Визначальним сюжетотворчим елементом тексту є двоїста опозиція, що виявляє глибоко особистісні переживання письменника, які втілено в його публіцистиці та художніх текстах. Прагнення модернізації української національної свідомості, виведення нації з архаїчного полону рустикальності, а відтак творення нової європейської літератури, позбавленої флеру містечковості й колоніальної вторинності, наштовхується не просто на проблему несприйняття цього модернізаційного пориву селянством. І. Франко доходить висновку про необхідність еволюційних змін, котрі відвернуть катастрофічні наслідки революційного бунту незадоволеного своїм становищем селянства.

Позитивізм (або ж реалізм) виявив нові підходи до формування рустикального дискурсу й в українській, і в польській літературі. Ангажоване ідеями національного та соціального визволення селянства українське письменство активно сприйняло шевченківську настанову «возвеличити рабів отих німих». Отже, навіть важко назвати хоча б одного українського письменника, у котрого б рустикальний дискурс не став би панівним аж до модерністів «української хати» з галасливо-провокативними закликами викидати старі шпартали, які втім, як і пізніші спроби М. Хвильового, залишилися лише шумовинням на потужному плесі всеперемагаючої рустикалізації.

Витоки позитивістського ставлення до селянства як об'єкта художньої обсервації, активної вольової одиниці, а не іграшки в руках милостивого пана спостерігаємо в Ю. Крашевського в 1850-ті роки, коли в його творчості переважно звучить мотив селянської долі. У дослідженні «Польський селянин в освітлені польської літератури» І. Франко зауважує, що саме у творчості Ю. Крашевського вперше з'являються перші в польській літературі власне селяни-герої, зокрема в таких творах, як «Історія Савки», «Уляна», «Історія кілка з плоту», «Будник», «Хата за селом».

Цікаво навести тут у контексті дослідження заувагу І. Франка, що у творчості вказаних письменників переважно польського селянина власне ми не бачимо. У них виведено типи українського селянства. І лише в «Ліренці» Теофіла Ленартовича, як зауважує дослідник, прозвучали вперше «рідні польські народні голоси» [14, с. 68].

В останній із названих повістей Ю. Крашевський декларує своє прагнення подолати «безіменність» і «безголосість» селянства в літературі: «До дрібниць знаємо, як спливає час багатих, вельможних, яких при народженні сповивають у тоненькі пелюшки і кладуть на вічний спочинок у бронзові домовини; знаємо, як їх водять на пасках, як вимуштровують до життя; знаємо, як ходять, уклоняються, що їдять, як позіхають, як одягаються, женяться, зраджують і розлучаються, старіються, виживають з розуму і вмирають – а хто ж коли описав життя злидаря? Перед богом і для життєзнавця ті дві категорії, з яких одна так блищить, а друга скромно ховається в тіні, однаково великі і гідні уваги» [9, с. 5].

Ця демократична настанова письменника знайшла подальший розвій у становленні рустикального дискурсу у творчості інших польських авторів: Зигмунда Мілковського, Валерія Лозинського, Елізи Ожешко, Болеслава Пруста, Марії Конопницької, Генріка Сенкевича тощо. Зокрема, у повісті Болеслава Пруста «Форпост» зроблено спробу зануритися в глибини

психології польського селянина, з'ясувати його одвічний потяг до землі як єдиного джерела життєвої сили й основи селянського буття, без якої воно просто неможливе. Однак рустикальний дискурс у польській літературі так і не стає центральним.

Українське письменство незмірно частіше вдається до селянської тематики, вона стає центральною в силу окреслених нами вище причин та обставин українського буття. Загалом важко назвати хоча б одного автора, котрий би не був би причетний до творення рустикального дискурсу – центрального й багато в чому визначального для українського літературного загалу другої половини XIX століття.

Висновки і пропозиції. Проведений аналіз літературного та літературно-критичного матеріалу дав змогу резюмувати, що рустикальний дискурс сформувався в українській літературі раніше від польської й мав для її встановлення та побутування в XIX столітті незмірно більше значення. Польські письменники зверталися до образу власного селянина насамперед у контексті показу соціальної несправедливості й експлуатації людини в феодальному, а пізніше й капіталістичному суспільстві, тоді як в українській літературі значення селянства є переважно націєтворчим, а його роль полягає в збереженні та сакралізації основ національного буття, мови, культури, а тому стало запорукою подальшого його існування як історичної спільноти.

Список літератури:

1. Грабович Г. Грані міфічного: образ України в польському й українському романтизмі. До історії української літератури. Київ: Основи, 1997. С. 170–196.
2. Грицюта М. С. Селянство в українській дожовтневій літературі. Київ: Наукова думка, 1979. 315 с.
3. Грінченко Б. Д. Книга на селі. Зібрання творів. Педагогічна спадщина / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; комент., прим. В. В. Яременка. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. Кн. 2. С. 127–284.
4. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. Москва: Искусство, 1990. 396 с.
5. Єфремов С. Фатальний вузол. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. Київ: Наукова думка, 2002. С. 134–151.
6. Єшкілев В. Л. TP-дискурс. Бібліотека Ї: Глосарійний комплекс. URL: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/gk-tya.htm> (дата звернення: 28.05.2018).
7. Кононенко П. П. Село в українській літературі. Літературно-критичний нарис. Київ: Рад. письменник, 1984. 344 с.
8. Костомаров Н. Двѣ русскія народности (Письмо къ редактору). Літопис. URL: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos38.htm> (дата звернення: 28.05.2018).
9. Крашевський Ю. І. Хата за селом: повість. Київ: Дніпро, 1967. 315 с.
10. Нахлік Є. Зачин Івана Котляревського і мовна ситуація в Україні на зламі XVIII–XIX століть (слов'яноукраїнська, книжна українська, українська народна, російська літературна мови). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. Вип. 21. С. 590–594.
11. Сборникъ лучшихъ поэтическихъ произведенийъ славянскихъ народовъ въ переводахъ русскихъ писателей / изданный подъ редакціею Ник. Вас. Гербеля. Санктпетербургъ, 1871. 542 с.
12. Словацький Ю. Срібний сон Соломеї: Поезії. Поеми. Драми / передмова Д. Павличка. Львів: Світ, 2005. 326 с.

13. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь / пер. Антон Котенко, Олександр Надтока. Київ: Дух і літера, 2012. 624с.

14. Франко І. Я. Польський селянин в освітленні польської літератури. Твори: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 27. С. 66–94.

15. Франко І. Я. Проф. Омелян Огоновський. Додаткові томи до зібрання творів у 50 томах. Київ: Наукова думка, 2008. Т. 53. С. 462–463.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ РУСТИКАЛЬНОГО ДИСКУРСА В УКРАИНСКОЙ И ПОЛЬСКОЙ ЛИТЕРАТУРАХ XIX ВЕКА

В статье проанализированы особенности формирования рустикального дискурса в украинской и польской литературах XIX века. В частности, внимание сосредоточено на изучении национально-специфических черт украинской и польской литературы в контексте их исторического развития. Автор исследует основные факторы, которые обусловили доминирующее положение рустикального дискурса в украинской литературе в течение ее развития в XIX веке и его достаточно маргинальное положение в литературе польской, в которой он представлен преимущественно у представителей украинской школы. В результате выявлены главные аспекты и национально-специфические черты становления рустикального дискурса и его бытования в украинской и польской литературах.

Ключевые слова: дискурс, крестьянство, рустикальный, литература, Польша, Украина.

FEATURES OF THE FORMATION OF THE RUSTIC DISCOURSE IN UKRAINIAN AND POLISH LITERATURES OF THE 19th CENTURY

The author of the article analyzes the peculiarities of the formation of the rustic discourse in Ukrainian and Polish literatures of the 19th century. In particular, attention was focused on the study of national-specific features of Ukrainian and Polish literature in the context of their historical development. The analysis of literary and literary-criticism materials gave as an opportunity to conclude that rustic discourse was formed in Ukrainian literature earlier than in Polish and had immeasurably more importance for its establishment and life in the 19th century. Polish writers turned to the image of their own peasants, primarily in the context of showing social injustice and exploitation of a person in feudal, and later in a capitalist society, whereas in Ukrainian literature the values of the peasantry are predominantly native-forming, and its role is to preserve and sacralize the foundations of national being, language, culture and is the key to its further existence as a historical community.

Key words: discourse, peasantry, rustic, literature, Poland, Ukraine.